

DE NIEUWE GESCHIEDSCHRIJVING: Het spel is ernst geworden¹

W.J. Bartelds

Is wetenschap spannend? Het behoort het in elk geval wel te zijn. De spanning van het mooie en het zinvolle uit zich in belangrijke mate in vernieuwing. Een gebied waar de afgelopen vijftien à twintig jaar een aantal wetenschappers vernieuwend heeft gewerkt, is dat van de middeleeuwse geschiedenis. Een impressie aan de hand van enkele opvallende boeken.

Wetenschap heeft deels een museale functie, hetgeen wil zeggen dat in de beoefening van wetenschap bepaalde kennis is opgeslagen en wordt doorgegeven. Wetenschap heeft ook, en deels met die museale functie verweven, een *vernieuwend* doel. Wetenschap moet immers onze blik op de wereld verduidelijken of verbeteren, nieuwe ideeën genereren waarmee de kwaliteit van het mens-zijn geestelijk en materieel verbeterd kan worden, etcetera. Wetenschap hoort bij uitstek een zaak van de Rede te zijn en zoveel mogelijk volgens beginselen van de Rede te verlopen. Maar wetenschap wordt beoefend door individuen die allerlei sociale en machtspolitieke eigenaardigheden meebrengen, terwijl zoiets als 'beginselen van de Rede' een begrip is waarvan de invulling zelf deel is van wetenschappelijke activiteit. Met andere woorden: de beoefening van de museale en de vernieuwende functie van de Rede gebeurt niet noodzakelijkerwijs op een redelijke wijze. Een belangrijk gevolg hiervan is dat de vorm waarin het weten, kennis, voornamelijk is opgeslagen, namelijk die in *theorieën*, een grote mate van zelfstandigheid verwerft. Als het weten ten aanzien van een bepaald thema eenmaal is 'gestold' in enkele theorieën worden die theorieën maatgevend voor de beoordeling van wat zich aandient aan nieuwe kennis op het betreffende terrein. Deels bevestigt dit de pretentie van veel wetenschapsbeoefenaren dat ze daadwerkelijk de wereld kunnen verklaren en deels genereert het een stevig intellectueel conservatisme. Beide zijn wezenlijk zinloos, aangezien een theorie die absolute waarheidspretenties lijkt te vervullen uiteindelijk slechts in *aannames* is gegrond (daarvoor is het ook een *theorie*), terwijl een 'gevestigde' theorie alleen als maatstaf voor nieuwe kennis en nieuwe inzichten (bijvoorbeeld een nieuwe theorie) kan dienen als er een objectieve maatstaf is waartegen beide gelijkelijk kunnen worden gemeten. En die is er niet. Een beginsel van redelijkheid moet nu zijn dat nieuwe kennis en nieuwe inzichten zoveel mogelijk op hun eigen merites worden beoordeeld, waarbij 'gestold' weten kan dienen als een voorlo-

1 Dit artikel kwam tot stand naar aanleiding van C. Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1989), vert. van *Il Formaggio e Vermi. Il Cosmo di un Mugnaio del '500* (Bologna 1976); U. Eco, *De naam van de roos* (Amsterdam 1983), vert. van *Il Nome della Rosa*, (Milaan 1980); F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987, 1988); H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988).

pig houvast dat geenszins maatgevend hoeft te zijn. Plat gezegd: het komt erop aan dat men geheel open staat voor nieuwe ontwikkelingen.

Een terrein waarop sinds mensenheugenis een zwaar conservatisme heeft geheerst (enkele uitzonderingen daargelaten) is dat van de *middeleeuwse geschiedenis* of de *mediaevistiek* (beide begrippen zijn in laatste instantie in elkaars betekenis te vatten; beide richten zich op de studie der Middeleeuwen. Ik geef er de voorkeur aan, van middeleeuwse geschiedenis te spreken). De aard van deze discipline is hieraan in hoge mate debet, op grond van het sterk filologisch-tekstuele karakter van het materiaal waarmee men werkt. De middeleeuwse geschiedenis kenmerkt zich nadrukkelijk als een terrein waarop wetenschapsbeoefening zinvol wordt gevonden vrijwel uitsluitend naar de mate waarin men zich incorporeert in een stelsel van 'technische' vaardigheden inzake tekstproductie, annotatie en dergelijke waarmee teksten zo goed mogelijk naar hun veronderstelde originele intentie gereconstrueerd moeten worden. Hieruit volgt veelal een naïeve empirie die erop neerkomt dat een beschrijving van hetgeen uit een cluster teksten oprijst, wordt aangezien voor een beschrijving van de objectieve werkelijkheid van het verleden. Het gevolg van een dergelijke opvatting is dat reflectie op die opvatting als wezensvreemd wordt ervaren, daarmee een zeer lage acceptatiegraad kent, en dat de betreffende discipline zichzelf met een gebrek aan theorie op gronden van conservatisme blijft continueren. In het slechtste geval wordt de loutere voortgang van het *discours* voor vernieuwing aangezien.

In deze situatie is pas de laatste decennia verandering gekomen. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt substantieel bij beoefenaren van letterkundes en van filosofie. De oorzaak hiervoor is een merkwaardige, namelijk de zogeheten 'crisis van de filosofie.' Die komt er ruwweg op neer dat de filosofie haar eigen activiteit en de zingeving ervan ter discussie stelt op grond van de opvatting dat het traditionele zoeken naar het goede, het ware en het schone een weg zonder eind lijkt. Bovendien wordt de centrale en onderbouwde functie van de filosofie ten opzichte van de diverse vakwetenschappen ernstig ondergraven door het aan het eind van de jaren '60 opgekomen structuralisme in de filosofie, dat onderzoekt hoe wij middels taal de werkelijkheid construeren en bemachtigen, hetgeen een proces is dat zich in alle vormen van *discours*² (en dus ook in de filosofie) voordoet. Filosofie is uiteindelijk dan een *discours* tussen andere *discourses* en vermag dientengevolge geen normerende positie meer te claimen ten opzichte van die andere vormen van *discours*. Er is immers geen maatstaf aan de hand waarvan kan worden bepaald dat de filosofie een normerende positie ten opzichte van andere disciplines zou moeten hebben.³ In de afgelopen decennia is de filosofie sterk verweven geraakt met literatuurtheorie en met historische reflectie. Dat laatste alleen al omdat filosofie zich ook op haar eigen historische ontwikkeling is gaan bezinnen.

De theorievorming die voortgekomen is uit de 'crisis van de filosofie' bleek echter op een veelheid aan disciplines van toepassing, onder de naam

2 Cf. M. Foucault, *Les mots et les choses* (Parijs 1966); *L'ordre du discours* (Parijs 1970).

3 Dit is één van de belangrijkste implicaties van R. Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature* (Princeton NJ 1979). Beroemd is ook: R. Rorty, 'Philosophy as a Kind of Writing', in: *The Consequences of Pragmatism* (Minneapolis Minn. 1982).

'deconstructie'. Iets deconstrueren is iets uit elkaar nemen, en zo dient het hier ook te worden opgevat; de onderzoeken naar het tekstuele karakter van wetenschappelijke activiteit benadrukten dat wetenschappelijke theorieën en systemen uiteindelijk ten opzichte van elkaar worden benut om over elkaar te oordelen, terwijl nergens een objectieve maatstaf gevonden kan worden waarmee theorieën ten opzichte van elkaar neutraal beoordeeld kunnen worden. Conclusie: het objectieve karakter van wetenschap bestaat eigenlijk niet. Dat is niet erg (want logisch), zolang in wetenschappelijke activiteit nu de tekstuele (literaire, zo U wilt) factor maar duidelijk 'meegenomen' wordt.⁴ Dit tesamen vormt één van de dragende peilers van het zogeheten postmodernisme. Voor de geschiedbeoefening heeft dit als belangrijke consequentie dat coherente periodes, begrippen en dergelijke waarvan altijd werd aangenomen dat ze in de werkelijkheid van het verleden lagen (bijvoorbeeld 'de Gouden Eeuw' of 'de Industriële Revolutie') niet in de werkelijkheid van het verleden lagen maar in ons tekstueel geconstrueerde beeld van het verleden liggen.⁵ En dit betekent uiteraard dat er geen tevoren bepaalde concepten of structuren zijn die bepalen wat in het verleden, zoals door ons geconstrueerd, belangrijk is en wat niet. Zulke concepten of structuren worden wel *metaconcepten* genoemd; zij dienen ter legitimering van opvattingen over bijvoorbeeld delen van geschiedbeoefening. Men kan 'De Middeleeuwen' zien als een metaconcept, als iets dat ten grondslag ligt aan en de maatstaf vormt voor de beoordeling van de invulling van deel-aspecten van de middeleeuwse geschiedenis. In werkelijkheid is echter ook het hele concept 'De Middeleeuwen' een subjectieve menselijke achteraf-constructie. Alle vormen van wetenschap kennen zulke grote legitimerende aannames die in de praktijk nauwelijks als aannames, als subjectieve constructies worden herkend.

We zien hier drie elementen oprijzen die tesamen een gewijzigde opvatting van de aard van geschiedenis bepalen: geschiedenis wordt veeleer *denken* over geschiedenis, de constructie van geschiedenis heeft raakvlakken met letterkunde en literatuurtheorie, en tengevolge van het uiteenvallen van 'grote concepten' is er ruimte om (bijvoorbeeld als protest tegen 'grote concepten') aandacht aan het marginale te schenken. Of het nu juist het sterke conservatisme was van de op naïeve empirie gestoelde beoefening der middeleeuwse geschiedenis of iets anders is moeilijk definitief vast te stellen, maar op grond van het voorgaande lijkt het in ieder geval heel waarschijnlijk dat de empiricistische 'onberoerdheid' van dit terrein de bodem heeft gelegd of de ruimte heeft geschapen voor veel discursieve vernieuwing. De middeleeuwse geschiedenis is nu evenzeer het terrein van letterkundigen, literatuurtheoretici en geschiedfilosofen als van 'ouderwetse' reguliere historici. Allerlei experimenten worden er bedreven en allerlei vormen uitgetoetst. Het lijkt, zo luidt een veelgehoorde opmerking, wel een soort België.

De deconstructie van traditioneel gehanteerde geschiedenisconcepten (dat is, metaconcepten) waarvan de praktische empirische geschiedbeoefening

4 Een goede inleiding is: Chr. Norris, *Deconstruction. Theory and Practice* (Londen 1982).

5 Cf. F.R. Ankersmit, *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language* (Den Haag/New York 1984).

steeds een bevestiging was, heeft dus het subjectieve karakter van de 'aannahme' van dergelijke concepten blootgelegd en daarmee ontkracht. Wanneer metaconcepten als 'Renaissance' of 'de natie' of iets soortgelijks niet meer als raamwerken functioneren die centraal staan en die in de historische praktijk ingevuld moeten worden (bijvoorbeeld met deelstudies), is er geen *a priori* gestructureerd verleden waarop de historicus zich oriënteert, en krijgt van de weermomstuit het marginale, dat wat traditioneel irrelevant was, een centrale plaats. Het marginale is het ongestructureerde. Een uitstekend voorbeeld hiervan is *De kaas en de wormen* van de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg. Dit boek is een duidelijke stap naar de bewuste tekstualisering van geschiedbeoefening. Als we metaconcepten laten vallen is het verleden een reusachtige verzameling betekenissen zonder *a priori* voor ons kenbare inherente betekenis-ordening. De ordening en daarmee de betekenis moet worden aangebracht op grond van dat wat wij zien van het verleden, namelijk de voornamelijk schriftelijke laag van bronnen waar we tegenaan kijken en waaraan we in samenhang met andere overblijfselen betekenissen *toekennen*. Ginzburg stelt een zestiende-eeuwse molenaar, Menocchio, centraal wiens opvatting over de aard en structuur van de kosmos als ketterij werd beschouwd (de kosmische ontologie te beschouwen als een soort reusachtige massa melk waarin zich een vastere vorm à la kaas manifesteert -dat wil zeggen onze werkelijkheid-waarin zich wormen vertonen). Menocchio las ook weleens iets en dacht ook na over de werkelijkheid zoals hij die kon waarnemen, en kwam tot bovenstaand beeld, zoals blijkt uit de verslagen van de Inquisitie. Het gaat er hierbij niet alleen om dat Menocchio 'ketterij' bedreef, maar vooral ook dat hij een coherent, rationeel wereldbeeld had dat toevallig niet met een gevestigd, geïnstitutionaliseerd wereldbeeld overeenkwam. De rationele cohesie van zijn wereldbeeld was voor hem tegenover het kerkelijke metaconceptuele wereldbeeld sterk genoeg om overeind te houden. Ginzburg stapt niet in de val, Menocchio exemplarisch te achten voor een grotere groep, alleen al omdat een grotere groep niet op een coherente wijze uit het bronnenmateriaal oprijst. En dat is waarom het in essentie gaat: niet het verleden stelt zich, maar de tekstuele 'laag' die ervan resteert en die bepaalt wat voor ons het verleden is. De epistemologie van 'het verleden als tekst' zonder sterk *a priori*-metaconcept maakt het dan plausibel, marginale figuren zoals Menocchio centraal te stellen. Daarbij opereert Ginzburg als een degelijk historicus, door toch in ieder geval de van hun objectieve legitimatie ontdane bronnen grondig te kennen en het door hem geschapen beeld door de bronnen te laten dicteren.

Een stap verder ging enkele jaren later de Bolognese hoogleraar semiotiek Umberto Eco in *De naam van de roos*. Dit boek is een literaire vertelling binnen een historisch raamwerk, waarin de literaire en de feitelijke componenten niet met elkaar botsen maar elkaar complementeren. De literaire vertelling is een geschiedenis van het oplossen van een aantal moorden door een monnik die te gast is in een door deze misdrijven geteisterde abdij ten tijde van een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van intellectueel rebellerende franciscanen en de paus, in 1327. Het detective-verhaal is daarbij een literaire weergave van de op dat moment heersende intellectuele strijd. Die strijd woedde tussen aanhangers van de universalia-opvatting en van de nominalistische opvatting van de werkelijkheid, en was juist

vanwege de politieke implicaties van belang. Grof gezegd menen universalisten dat bijvoorbeeld alle verschillende stoelen slechts vormen zijn van een abstract en perfect principe van 'stoelheid', waarbij dat universele niet zozeer een attribuut van objecten is alswel zelf een reël bestaand 'ding' is. Er wordt dan dus geredeneerd van het algemene naar het specifieke. Analoot hieraan is de Kerk in die visie geconcretiseerd tot de organisatie van het geloof van 'de mens' (waarbij het meer democratische idee van de organisatie van talloze *individuen*, bestuurd vanuit de basis, van het specifieke naar het algemene) krachtig genegeerd wordt. Naar aanleiding van een dispuut over de armoede van de franciscanen (Rome stelde dat de -in werkelijkheid schatrijke- Kerk arm genoeg was omdat bijvoorbeeld de Kerk van iedereen was, en de radicale groepering binnen de franciscaner orde meende dat ware armoede inhoudt dat noch de organisatie noch het individu iets mag bezitten, waarmee een terugtrekking uit de materiële wereld van financiële macht geïmpliceerd is) is de uiteindelijke implicatie van dit dispuut de vraag of een gemeenschap vanuit het algemene (dat is, van bovenaf) of vanuit het specifieke (vanuit het individu) bestuurd moet worden.

Vanuit de opvatting dat de werkelijkheid niet uit universalia bestaat maar uit talloos veel door ons middels taal benoemde objecten die zich door hun individualiteit kenmerken, vond de bij bovengenoemd dispuut betrokken filosoof Ockham dat men altijd de (ethische) noodzaak heeft om vanuit het kleinste te redeneren juist omdat op die wijze de logica het best tot zijn recht komt aangezien a priori *aangenomen* metaconcepten op die wijze ontkracht worden. De kracht van de taal immers noodzaakt ons hiertoe omdat wij via haar de werkelijkheid vormen en bemachtigen.⁶ Het overleg tussen pauselijke vertegenwoordigers en vertegenwoordigers van de franciscaanse radicalen heeft voorzover bekend niet daadwerkelijk plaatsgevonden in Eco's klooster, en Ockham, die in het verhaal optreedt in de figuur van William van Baskerville, was er al helemaal niet bij. Waar het om gaat is echter dat binnen een grotendeels kloppend historisch raamwerk op literaire wijze een theorie getoond wordt die rechtstreeks op de totstandkoming van zo'n raamwerk betrekking heeft. Het (geschied)verhaal van Eco is daarmee niet alleen zelf-referentieel geworden maar ook maatgevend; geschiedenis is wat wij achteraf construeren en waaraan wij zingeving ontlelen door het door ons geconstrueerde een autonome positie te verlenen. Immers, het geconstrueerde krijgt de status van *verleden werkelijkheid*.

Teneinde zijn theorie van de noodzaak van een nominalistisch wereldbeeld⁷ voor het voetlicht te brengen moet Eco zich een aantal literaire vrijheden veroorloven, hetgeen echter aan de theorie zelf niets afdoet. Literatuur diende hem als vehikel, waarbij de theorie wel bevestigd wordt door de omstandigheid dat de werkelijkheid middels welke wij de theorie over het creëren van verleden werkelijkheden kennen, een literaire werkelijkheid is.

Sporen van dergelijke structuralistische opvattingen zijn ook bij Nederlandse wetenschapsbeoefenaren die zich op het terrein van de Middeleeuwen

6 In de woorden van Abaelard: "Nulla rosa est -de roos is niet". Daarmee wordt aangegeven dat men in taal kan spreken over dingen die niet zijn.

7 Een meer contemporaine bevestiging van deze opvatting is het beroemde W.V.O. Quine, 'On What There Is', *The Review of Metaphysics* 2 (1948), 21-38.

bewegen, wel te vinden. F.P. van Oostrom toont in *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* een overzicht van literaire activiteit, zoals de titel al zegt, aan het Hollandse hof omstreeks 1400. Zijn bedoeling is, gesteund door een schets van op empirie gebaseerde bevindingen inzake stedelijke, bureaucratische en gedeeltelijk politieke ontwikkelingen een overzicht te geven van de literatuur die aan het hof werd beoefend. Wisselend staan teksten centraal (of auteurs, maar die kennen we slechts via hun teksten dus dat komt op hetzelfde neer), waarbij de nadruk duidelijk ligt op hetgeen ons door die teksten gezegd wordt. Willem van Hildegasberch, het Haags Liederhandschrift, Claes Heynenzoon (bekend als Heraut Beieren), Dirc van Delft en Dirc Potter worden ons in hun literaire rijkdom en diversiteit getoond, waarbij het decor gevormd wordt door de hofwereld van rond 1400. Aangaande historische verbanden en structuren lijkt Van Oostrom nogal gemakkelijk dat wat voor de hand lijkt te liggen van werkelijkheidswaarde te voorzien, temeer daar hij het 'decor' waarbinnen literaire productie tot stand kwam, beziet door het raster van de literaire werken die hij behandelt. Vervolgens worden de literaire werken gedeeltelijk weer verklaard vanuit de omstandigheden waarin ze tot stand kwamen. Dat is niet plausibel aangezien binnen dit boek dan historische ontwikkelingen (in de traditionele betekenis van het woord) de literaire bepalen en vice-versa. De middenweg is dat er een zekere mate van interactie zal zijn geweest, maar die wordt niet duidelijk geconstitueerd. De methodologische grondslag hiervan is echter correct, aangezien er niet een groter 'metaconcept' is dat expliciet bloot gelegd of ontworpen kan worden en waaruit zowel historische als literaire ontwikkelingen geduid kunnen worden. Zulks zou immers een volstrekt subjectief raamwerk moeten zijn. Van Oostrom lost dit op door uiteindelijk de nadruk sterk op de literaire producten te leggen, welke oplossing eenvoudig door de thematiek van het boek wordt bepaald. Het blijft in de eerste plaats een boeiende literaire geschiedenis, die toont dat historische letterkunde niet eenvoudig aangevuld kan worden met traditioneel-historische feiten teneinde de blik op die feiten te veranderen. Het voor historici sterk vernieuwende karakter van een boek als dit is juist het omgekeerde: als men met een historisch instrumentarium de door Van Oostrom beschreven literariteit benadert, winnen zowel geschiedbeoefening alsook letterkunde aan rijkdom. Met andere woorden: de vernieuwende literaire optiek van geschiedbeoefening kan niet worden gekoppeld aan traditionele empirie. Men vergete echter niet dat Van Oostrom het boek *niet* in de eerste plaats voor historici heeft geschreven maar voor letterkundigen. Methodologische problemen ontstaan pas als het door historici wordt benut, en in zoverre valt Van Oostrom niets te verwijten.

Vanuit de geschiedbeoefening gezien is *De sneeuwpoppen van 1511* van H. Pleij een meer consequente uiting van discursieve vernieuwing. Het boek baseert zich op een geschrift van de Brusselse schrijver/dichter Jan Smeken die een literaire beschrijving heeft gegeven van de talloze sneeuwpoppen die de Brusselse burgerij in de barre winter van 1511 maakte en die zowel klassieke helden als plaatselijke figuren alsook allegorische types voorstelden. Die poppen, veelal zorgvuldig uitgevoerd, vertekenen de wereld op een dubbele manier. Enerzijds vanwege hun vaak karikaturale karakter (een bedelmonnik bedelt voor niets, Roelant blaast tevergeefs op zijn hoorn; ze

zijn immers bevroren) en anderzijds omdat de poppen, als ze hun karikaturale status verliezen, verdwijnen: ze ontdooien dan, daarmee benadrukkend (via Jan Smeken) dat het allemaal maar *vanitas* is. De tekst van Smeken bevat aanvullingen die zich niet in de werkelijkheid kunnen hebben voorgedaan, zoals de boogschutter-pop die iets kapotschiet. Blijkens Smekens geschrift deed een groot deel van de burgerij aan de poppenmakerij mee en bracht (aldus impliceert Pleij) burgerlijke normen en waarden tot uitdrukking. Immers, de poppen zouden *van* de burgers doch *aan* alle mensen zijn. Ondersteund door hoofdstukken over de verspreiding der boekdrukkunst en uitgeverij gaat de essentie van het boek toch over de tekst van Smeken, die een tamelijk oncontroleerbare indruk van burgerlijke normen en waarden geeft, waarna Pleij door dat 'venster' heen kijkend een contemporaine interpretatie van die normen en waarden geeft. Kortom, een nogal constructivistische manoeuvre.⁸ Geïmpliceerd wordt dat de vervorming van de wereld door de poppen een bemachtiging van de wereld is die een uiting is van 'moderne', rationalistische burgerlijke cultuur. Pleij pretendeert echter wel een objectieve werkelijkheidswaarde voor het door hem geschapen beeld, hetgeen aan het constructivisme afbreuk doet. Had hij het gepresenteerd als een literair-geïntendeerd voorstel van hoe het zou kunnen zijn geweest dan was hij dichterbij de logica van contemporaine discursieve vernieuwing gebleven, namelijk dat er slechts achteraf subjectieve beelden geschapen kunnen worden van het verleden.

De kritiek welke U, lezer, in deze tekst over boeken die over de Middeleeuwen gaan, onder ogen krijgt, moet niet zo ernstig worden opgevat als zij wellicht somtijds lijkt. Immers, de toenemende interdisciplinariteit tussen geschiedenis, literatuur en filosofie welke tot nieuwe methodologische optieken leidt is in de eerste plaats vernieuwend van aard. Het spreekt voor zich dat als men geschiedenis middels literatuurwetenschap bekijkt of literatuurwetenschap via geschiedenis, er vragen worden opgeroepen. Zowel Ginzburg als Eco hebben dit gedaan, en de aanvankelijk sterk vanuit tekstuele empirie opererende Van Oostrom en Pleij hebben belangrijke aspecten van de onder andere door de eerstgenoemden in gang gezette aanpak benut in hun werk. Als geleerden in hun werk vragen opwerpen en vensters opengooien moet men hen daar in de allereerste plaats heel dankbaar voor zijn. Wetenschap dient niet ter bevestiging van wat we al wisten en ter bevestiging van beproefde methodes, maar dient het denken wakker te houden en dient, per definitie, vragen te stellen die niet alleen over onderzoeksmaterie gaan, maar ook over het hoe en waarom.

Inmiddels is het structuralisme als stroming alweer min of meer voorbij en hebben zich hieruit allerlei vertakkingen gemanifesteerd. Het is te hopen dat het experimentele karakter van de Middeleeuwen ondanks dat het spel tot een zekere ernst is gesteld, nog lang zich zal blijven bewijzen.

8 Pleij is zich daarvan wel bewust. Cf. *Sneeuwpoppen*, 32-33, 288, 327.